مطالعات باستان شناسی دوران اسلامی
Journal of Islamic Archaeology studies
دوره ۱. شماره ۲. پاییز و زمستان ۱۴۰۱. صفحات ۱۷۹ تا ۱۹۹.

علمی

مطالعه تطبیقی نقوش سفال مینایی در مراکز سفالگری کاشان و ری در سده‌های ششم و هفتم هجری قمری بر اساس نمونه‌های موزه متروپولیتن

سولماز منصوری[۱*]، میترا شاطری[۲]

[۱] دانشجوی دکتری باستان شناسی دوران اسلامی ، دانشگاه هنر اصفهان، اصفهان، ایران.
[۲] استادیار گروه باستان‌شناسی، دانشگاه شهرکرد، شهرکرد، ایران.

10.22080/jiar.2021.3225

تاریخ دریافت:
۳۰ آبان ۱۴۰۱
تاریخ پذیرش:
۲۸ دی ۱۴۰۱
تاریخ انتشار:
۲۷ اسفند ۱۴۰۱

چکیده

در سده‌های ششم و هفتم ه.ق، سفالینه‌های مینایی پیشرفت چشمگیری داشت.سفالگران ایرانی برای زنده نگه‌داشتن فرهنگ گذشته خود از برخی نقشمایه‌های پیش از اسلام استفاده می‌کردند. از مهم‌ترین مراکز ساخت سفالینه‌های مینایی، کاشان و ری است، که دارای نقش و سبک منحصربفردی هستند. علیرغم وجوه اشتراک و افتراق میان نقوش و میزان استفاده از مضامین مشابه روی سفال‌های مینایی با مرکز تولیدی آن‌ها و تأکید پژوهشگران بر این مورد، تاکنون پژوهشی مستقل صورت نگرفته است. بر همین اساس با بررسی نقوش، ترکیب‌بندی و یافتن ارتباط نقوش سفالینه‌های مینایی کاشان و ری، با مرکز تولیدی آن‌ها، در راستای پاسخگویی به سوالاتی همچون؛ چه ارتباطی میان نقوش سفالینه‌های مینایی کاشان و ری وجود دارد؟ و نقوش سفالینه‌های مینایی کاشان و ری ارتباطی با مرکز تولیدی خود دارند؟ پرداخته می¬شود. در همین راستا پژوهش حاضر به دلیل محدودیت‌ها از سوی موزه‌های داخلی در خصوص در اختیار گذاشتن یا تصویربرداری از ظروف مینایی، پانزده نمونه از موزه متروپولیتن به دلیل تنوع و وضوح تصاویر انتخاب شدند.روش یافته‌اندوزی از منابع کتابخانه‌ای و موزه‌ای به صورت تاریخی، تحلیلی و تطبیقی انجام پذیرفته است. مطالعات انجام گرفته حاکی از شباهت نقوش سفالینه‌های کاشان و ری به لحاظ نقوش و ارتباط مراکز تولیدی آن‌ها با هم است.

کلیدواژه ها:
نقوش، سفال مینایی، مراکز تولیدی،کاشان، ری

* نویسنده مسئول: سولماز منصوری
آدرس: اصفهان، دانشگاه هنر اصفهان، دانشکده مرمت و حفاظت، گروه باستانشناسی.
ایمیل: mansoori.solmaz@yahoo.com

۱ مقدمه

سفال یکی از دست‌ساخته‌های ارزشمند بشر است که در سیر تحول خود از دیرباز تاکنونقوش بسیار متنوعی بر روی آن ایجاد شده است و در روند تکاملی خود همواره سطح صاف و شکننده آن، وسیله‌ای برای بیان تخیلات و احساسات درونی هنرمند بوده است. بعد از ورود اسلام به ایران، به دلیل محدودیت‌هایی که در استفاده از فلزات ارزشمند مانند طلا و نقره به وجود آمد، هنرمند خلاق ایرانی سطح سفال را به عنوان مکانی مناسب، جهت هنرنمایی خود برگزید و نقوشی زیبا بر روی سفال که هر کدام دارای نماد خاصی بودند، ایجاد کرد و برای آراستن آن از سایر هنرها از جمله نگارگری، بهره برد. بیش از هر چیز، از نقاشی‌های روی ظروف مینایی می‌توان به ویژگی‌های هنر دوران سلجوقی و خوارزمشاهی پی برد (رحیمواوپولیاگوا، ۱۳۸۱، ۱۵۸). بنظر می‌رسد هر یک از مراکز ساخت سفال مینایی کاشان و ری، دارای طرح، نقش با نماد، رنگ و سبک منحصربفردی است که ارتباط با مرکز تولیدی آن‌ها دارد. از آنجایی که هنر نگارگری و سفالگری، از پرکاربردترین هنرهای دوران اسلامی است، پژوهش‌های بسیاری توسط محققین ایرانی و غیر ایرانی بر روی آن‌ها صورت گرفته است. اما علیرغم تمام پژوهش‌های صورت گرفته در مورد نقوش سفالینه‌های کاشان و ری در ایران، تاکنون مطالعه تطبیقی صورت نگرفته است. بنابراین به منظور شناخت هر چه بیشتر نقوش سفالینه‌های مینایی این دو مرکز، یافتن ارتباط نقوش با مراکز تولیدی، حفظ دستاورد هنری گذشتگان و بررسی زیباشناسانه نقاشی‌های ایرانی، که در نهایت باعث پدید آمدن آثاری با ویژگی‌های هنر ایرانی شده است، پرداخته می‌شود.

۲ پرسش پژوهش

۱- چه ارتباط ی میان نقوش سفالینه‌های مینایی کاشان و ری وجود دارد؟

۲- چه ارتباطی میان نقوش سفالینه‌های مینایی کاشان و ری، با مرکز تولیدی خود دارد؟

۳ فرضیه پژوهش

شباهت نقوش بکار رفته درسفالینه‌های مینایی کاشان و ری دیده می‌شود.

ارتباط میان نقوش بکار رفته در سفالینه‌های مینایی کاشان و ری و مراکز تولیدی آن‌ها دیده می‌شود.

۴ پیشینه پژوهش

علاوه بر کتب موجود و اشارات تاریخی در باب سفالینه‌های مینایی، مانند ابوالقاسم کاشانی (۱۳۸۶) در کتاب عرایس‌الجواهر و نفایس الطایبباب که در باب ساخت و تزیینات سفال مینایی، برای تایید مباحث ارائه شده است؛ اکثر پژوهشگرانی ایرانی و غیر ایرانی چون مهدی بهرامی(۱۳۲۷) در کتاب شکل کوره‌های سفال‌پزی کاشان در قرن هفتم ه.ق در آثار ایران به کوشش آندره گدار، ، سیف‌الله کامبخش فرد(۱۳۸۰) در سفال و سفالگری در ایران دوران اسلامی در ایران از ابتدای نوسنگی تا دوران معاصر، مارگاریتا کاتلی و لوئی هامبی(۱۳۶۷) در کتاب هنر سلجوقی و خوارزمشاهی، ناصر خلیلی(۱۳۸۴) در سفال اسلامی، لیلا خاموشی در پایان نامه بررسی و مطالعه باستان‌شناختی سفالینه‌های مینایی (موزه ملی ایران)، آرتور پوپ(۱۳۸۷) در کتاب سیر تاریخ نقاشی ایران، الیور واتسون (۱۳۸۸) در کتاب سفال زرین فام ایرانی، گزا فهروری (۱۳۸۸) در کتاب سفالگری جهان اسلام، چارلز ویلکینسون(1959) و (1973)Islamic period Pottery of the early، به بررسی سفال مینایی پرداخته‌اند اما علیرغم تمام پژوهش‌های صورت گرفته در مورد تحلیل و تطبیق نقوش سفال‌های مینایی کاشان و ری تا کنون مطالعه جامع و منسجمي صورت نگرفته است.

۵ روش پژوهش

روش پژوهش مبتنی بر رویکرد تاریخی تحلیلی و تطبیقی است و روش یافته‌اندوزی جهت استناد مطالب این پژوهش، استفاده از منابع کتابخانه‌ای و موزه‌ای است، با توجه به محدودیت ارائه سفال مینایی در موزه‌های کشور و عکسبرداری، پانزده سفال مینایی منتسب به کاشان و ری از سایت موزه متروپولیتن انتخاب شده است و توسط نگارندگان، جهت تحلیل و بررسی دقیق‌تر چهره‌ها و ترکیب‌بندی سفال‌ها، با نرم افزار کرل دراو [1] طراحی و جداول تطبیق ارائه شده است.

۶ کلیاتی در باب سفال مینایی[2]

ظروف مینایی یا هفت‌رنگ یک رویداد و پیشرفت استادانه، در سده‌های ششم و هفتم ه.ق است که تا دوره مغول، به صورت‌های مختلفی تولید می‌شده است(ویلسن، ۱۳۶۶، ۱۴۵ و دوری، ۱۳۶۸، ۸۸). گروبه و پوپ معتقد هستند پیدایش اینگونه سفالینه، از ابتکارات ایرانیان بوده و تنها استفاده از بدنه خمیر چینی این گونه سفالی، نشات گرفته از چین است. در حدود سال ۵۷۵ ه.ق با ماهیتی کاملاً پیشرفته ظاهر می‌شوند. اما طبق نمونه‌های ظروف مینایی تاریخداری که امروزه در موزه متروپولیتن نگهداری می‌شود، قدیمی‌ترین نمونه‌ی‌های تاریخدار مربوط به دو کاسه با تاریخ‌های ۵۸۲ و ۵۸۳ ه.ق است(Lane,1971, 42) و جدیدترین، مربوط به ۶۴۰ ه.ق در موزه ویکتوریا و آلبرت است(بهرامی،۱۳۲۷،۱۱۳). ظروف مینایی سه بار به کوره رفته‌اند[3]؛ در نوبت اول ظرف پخته شده لعاب داده می‌شده و دو بار برای لعاب زمینه و برای تثبیت نقوش و رنگ‌ها، به کوره می‌رفته است(راجرز، ام، ۱۳۸۴، ۱۸۵)؛ درجه حرارتی که برای پختن نقوش ترسیم شده به کار رفته، به نسبت نوع رنگ از ۴۰۰ تا ۸۰۰ درجه سانتیگراد و به مدت چهار تا هشت ساعت است(آلن، ۱۳۸۷، ۳۸) که به طور مداوم در تغییر وکاهش است(پرایس، ۱۳۸۶، ۶۳). رنگ‌های مختلف؛ سفید مات، آبی، سبز، قهوه‌ای، سیاه، قرمز و طلایی بر روی لعاب به کار گرفته می‌شده(اسمیت، ۱۳۷۸، ۲۱۵)، و رنگ‌های آبی لاجوردی و فیروزه‌ای، همواره رو لعاب بوده است(فهروری، ۱۳۸۸، ۳۸). به طور کلی این ظروف اول از جنس ترکیبی سفید ساخته می‌شود، دوم با لعاب سفید مات و به ندرت با لعاب فیروزه‌ای مات پوشیده شده که تا لبه بیرونی پایه می‌آید و به طور جداگانه روی قسمت عمودی حلقه پایه را نیز می‌پوشاند و « سوم رنگ‌های پلی‌کروم» که روی لعاب به کار رفته است(گروبه، ۱۳۸۹، ۱۴۳).

برای تزیین این ظروف از نقوش انسانی، حیوانی، گیاهی، هندسی وکتیبه‌ای استفاده شده است(همان، ۳۸). تعداد کمی از کتیبه‌ها و امضای سفالگران نیز در داخل و خارج ظرف هستند که ذکر محل ساخت و اینکه برای چه کسی ساخته شده، به ندرت دیده شده است؛ به همین دلیل مراکز ساخت همه سفال‌های مینایی در کاشان و ری به صورت قطعی مشخص نیست و نمونه‌های موجود نیز، از کاوش‌های رسمی و علمی به دست نیامده است؛ بنابراین انتساب آن‌ها به یک دوره خاص امکان پذیر نیست. همچنین موضوعات نقاشی‌های روی این ظروف بیشتر از داستان‌های کهن ایرانی چون شاهنامه فردوسی و بندرت خمسه نظامی بوده است. در مجموع می‌توان گفت «تکامل ساخت ظروف مینایی در دو دوره اتفاق افتاده است. دوره اول که مقارن با دوره‌ی سلجوقی است، و شامل نقوش هندسی و گل و گیاه بوده و عموماً تمامی سطح داخلی ظرف را می‌پوشاند و دوره دوم، متعلق به دوره خوارزمشاهی است و نقوش انسانی و حیوانی به تدریج به نقش‌های قبلی افزوده شده است»(Wiet, 1952, 87).

این ظروف از نظر فرم ساخت و تزیین به شکلی تهیه می‌شد که نقوش منحنی در میانه ظرف القای

1. corel draw

2. Minai Ware

حجم کند. علاوه بر فرم‌های گفته شده، مشبک‌سازی یکی از تزیینات خاص در سفالینه‌های مینایی است. در مورد کاربری ظروف مینایی به نظر می‌رسد که این ظروف جنبه‌ای تجملاتی داشته و نمی‌توان کاربرد روزمره‌ای را برای آن در نظر گرفت(گروبه، ۱۳۸۹، ۱۴۳).

۷ مراکز تولید سفال مینایی

موقعیت جغرافیایی مراکز سفالگری ایران در سده‌های میانی(پنجم تا دهم ه.ق) هیچگاه تصادفی نبوده است. منابع خاک مناسب سفالگری، سوخت کوره و نیز راه‌های تجاری در محل خود، ثابت هستند، یعنی جابجا کردنشان به آسانی صورت‌پذیر نیست(آلن، ۱۳۷۴، ۲۵۶)؛ بنابراین با توجه به منابع مواد اولیه در یک مکان، کوره سفالگری دایر و شرایط لازم فراهم می‌گردید تا به کار خود ادامه دهند. از مهم‌ترین مراکزی که در این دوره در ساخت سفال مینایی اهتمام داشتند مراکزی چون ری، کاشان، ساوه و نیشابور را می‌توان نام برد که هر یک دارای سبک ویژه خود بودند(ویلسن، ۱۳۶۶، ۱۴۵). علاوه بر مراکز ذکر شده شهر، قلعه الموت، تبریز و طوس نیز را به عنوان مراکز ساخت سفال مینایی می‌توان نام برد(کیانی، ۱۳۶۴، ۶۰). در این زمینه، اینک به بررسی این دو مرکز مهم پرداخته خواهد شد.

۸ کاشان

فراوانی سفال‌های به دست آمده از کاشان و حدود شصت کوره و کارگاه بزرگ سفال حاکی از آن است که هیچ یک از سفال‌ها وارداتی نبوده است(پوپ، ۱۳۸۷، ۱۸۰۳) و کلیه‌ی مایحتاج خود را جهت ساخت سفال از اطراف کاشان تأمین می‌کرد(ویلسن، ۱۳۶۶، ۱۴۴).کوره‌های سفالگران عصر سلجوقی در این شهر عموماً در منازل مسکونی قرار داشته که برای مراقبت شبانه‌روزی از حاصل کار خود، کارگاه‌ها را در منزل شخصی خود می‌ساختند(بهرامی، ۱۳۶۷، ۲۰۶). اوج شهرت این شهر، مرهون ساخت ظروف زرین‌فام و مینایی است که در کنار دیگر گونه‌های سفالین رواج داشته است(پوپ، ۱۳۸۷، ۱۰۸۴). در کاشان هنرمندانی چون ابی‌طاهر و ابوزید شاهکارهای متعددی از خود به جای گذاشتند.

با توجه به بررسی سفالینه‌های منسوب به کاشان که در مجموعه‌های مختلف نگهداری می‌شود، می‌توان یکسری ویژگی‌های کلی را برای این سفال‌ها بر شمرد. موضوع‌های نقش شده بر ظروف مینایی کاشان، از گستردگی چندانی برخوردار نیست؛ داستان‌ها گاهی بیامگر دوره خاص خود هستند و گاهی پیوستگی‌ها و روابط مردمی را نشان می‌دهند و به وضوح تشریفاتی و مرفه بودن بستر وقایع را به نمایش می‌گذارد. این دامنه کم موضوعات با تعدادی قواعد محدود تزیینی و نقش‌مایه‌های ثانویه کامل می‌شود. در این سفالینه‌ها تصاویر به صورت گسترده بر تمام سطح زمینه پوشانده شده است. به طوری که فضای خالی کمتر دیده می‌شود.

ظروف مینایی کاشان با قاب‌های تزیینی و حاشیه ها، به چند بخش تقسیم شده است و نقش‌مایه‌ها با خطوط نازک و تیره به صورت پیکره‌های تک یا زوج به صورت نشسته(تصویر ۱)، در حال بزم و طرب(تصویر ۲)، در حال آشامیدن یا سوارکاری با اسب در اندازه‌ای بزرگ(تصویر ۳)، شکار در شکارگاه جنگ و تسخیر قلعه با لباس‌های بسیار گرانبها با تزییناتی چون بوته‌های اسلیمی و ختایی، نقطه‌چین و دیگر اشکال ساده هندسی در اندازه‌های مختلف به تصویر کشیده شده است(تصویر ۳)، که دارای صورت‌های تمام‌رخ گرد کوچک محزون، با اعضای ظریف، چشم‌های گرد بادامی قهوه‌ای در طیفی از تیره و روشن، گیسوان بلند در طرفین شانه‌ها یا افشان و جزئیات افراطی معیار قدیمی زیبایی ایرانی هستند.گاهی اوقات شیوه طراحی صورت‌ها، غریب و بی‌تناسب بودند به گونه‌ای که بیشتر خصوصیات محلی و اغراق شده مورد پسند شرقی، با تصویر صورت‌های بدر مانند ارائه شده متفاوت است(تجویدی، ۱۳۸۲، ۶۵)(جداول ۱ و ۲).به طور کلی ملایمت و نرمی‌ای هستند که نظسر آن در تصاویر مراکز دیگر مشاهده نمی‌شود.

نقوش جانوری اغلب، اسب‌های ساسانیان[۱] (کیانی، ۱۳۸۷، ۷۹)، به رنگ اخرایی و قهوه‌ای تیره بر زمینه‌ای سفید یا فیروزه‌ای(تصویر ۳)، شتر برای موضوعات داستانی بهرام و آزاده، بیژن و منیژه در مرکز ظرف در کادر دایره‌ای با رنگ اخرایی یا قهوه‌ای تیره اما در ابعادی کوچک‌تر از سوارکار(تصویر ۴)، پرنده که شامل کلاغ، هدهد و چکاوک با اندازه‌های بسیار کوچک، قو، عقاب، سیمرغ و طاووس با اندازه‌های بزرگ با رنگ آبی تیره و روشن و فیروزه‌ای در بالای سر یا روبروی دلدادگان و با شاهان(تصویر ۳)، ماهی در برکه‌ای کوچک در پایین صحنه‌هایی چون دو دلداده، دو اسب‌سوار روبروی هم، شاهزاده با ملازمان و ماهیانی به صورت کوچک و ریز یا کشیده با رنگ سفید، کرم و آبی بر زمینه فیروزه‌ای، آبی روشن و تیره و کرم، در اطراف هم شناور(تصویر ۲)، آهو،گوزن، خرگوش، روباه، نقوش گیاهی درخت کاج ساده، شطرنجی، انتزاعی و سرو کشیده و یا نقطه‌چین به عنوان موضوعات فرعی در مرکز با گوشه ظرف بین نقوش انسانی و گاهی روی بدنه‌ی بیرونی ظرف به صورت حاشیه‌ای در اطراف آن‌ها(تصویر ۴) دیده می‌شوند.

در اکثر طرح‌ها یک سایبان یا قسمتی از آسمان در بالا و یک برکه پر از ماهی در پایین ظرف به تصویر کشیده شده است. در پس‌زمینه و حاشیه بیرونی ظروف مینایی کاشان، با زنجیره‌ای از برگ‌های نخلی توپر بزرگ، نیم‌نخل‌ها و تزیینات طوماری مانند فرم‌های گیاهی تزیین می‌شدند و کتیه های کوفی و نسخ در بخش داخلی ظرف، در داخل نواری نسبتاً پهن که در زیر لبه، با مضامینی به معنای همچون؛ دعا، شکوه، عدالت، سعادت، آزادگی، بزرگواری، سرمدی و طول عمر پاینده برای صاحب اثر، ایجاد شده است، همچنین در سطح بیرونی ظرف، کتیبه‌ها با همین خصوصیات به صورت ردیفی با تزیینات کم و طرح گره بسیار ظریف و بی‌نظیری بودند(دیماند، ۱۳۸۳، ۱۷۸)(تصاویر ۱ و ۲).

عمده‌ترین فرم سفالینه‌های مینایی کاشان شامل کاسه، بشقاب، پیاله، سینی و فنجان بوده است که یک‌دستی و روشنی رنگ‌ها، در لعاب‌های این ظروف زیاد دیده می‌شود؛ به جز رنگ آبی که جهت محدود کردن یا قلمگیری نقش مورد استفاده تزیین قسمت‌های به خصوصی روی سفال کمتر به لعاب اضافه می‌شده است. به طور کلی ظروف لعاب‌دار ساخت کاشان در بر گیرنده‌ی داستان‌های شاهنامه فردوسی با رمگ‌های سیاه، قرمز، سبز، آبی تیره، اخرایی و قهوه‌ای، زمینه سفید و فیروزه‌ای رنگ‌آمیزی می‌شده است(پوپ، ۱۳۸۴، ۱۰۵)؛ تصاویر ظروف مینایی در این دوره به شهرت و دقت قابل ملاحظه‌ای از هنر رسید و باعث شد عده‌ای از نقاشان دوره‌های بعد، برخی از نمونه‌ها را، برای بهره‌برداری زیاد از این سبک برای بازار فروش کپی و با قیمت ارزان‌تر با درجه کیفیت پایین ارائه دهند که در واقع باعث افول و جایگزینی سبک دیگر شد(پوپ، ۱۳۸۷، ۱۶۰۱).

تصویر ۱: کاسه مینایی، دو دلداده در کنار هم، کاشان، قطر ۱۸/۴، درگاه اینترنتی: www.Metmusem.Org

تصویر ۲: کاسه مینایی، ماهی در برکه آب روبروی دو دلداده، کاشان، قطر ۲۰ cm، درگاه اینترنتی: www.Metmusem.Org,

تصویر ۳: کاسه مینایی، سوارکار با اسب، کاشان، ارتفاع ۳۱/۲ cm، درگاه اینترنتی: www.metmusem.org

تصویر ۴: کاسه مینایی، بهرام و آزاده سوار بر شتر، کاشان، قطر ۲۵ cm، درگاه اینترنتی: www.metmusem.org

تصویر ۵: کاسه مینایی، تقسیم‌بندی با نوار کتیبه‌ای با نوار و مثلث، کاشان، ۱۹ cm، درگاه اینترنتی: www.metmusem.org

جدول ۱: طرح چهره زنان کاشان بر روی سفالینه‌های مینایی، موزه متروپولیتن، درگاه اینترنتی: www.metmusem.org، (نگارندگان)

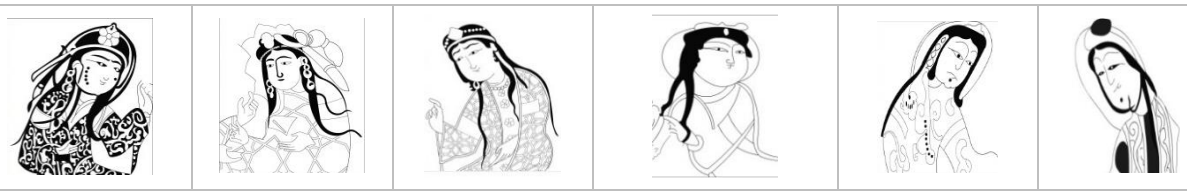

جدول۲: طرح چهره مردان کاشان بر روی سفالینه‌های مینایی(www.metmusem.org) (نگارندگان)

۹ ری

شهر باستانی ری در جنوب شرق تهران واقع شده که در ادوار مختلف تاریخی از اهمیت زیادی برخوردار بوده است. این شهر در دوران اسلامی و به‌خصوص در دوران سلجوقی از شهرهای معتبر و مراکز مهم سفالگری به شمار می رفت(کریمیان، ۱۳۷۱، ۱۸۵) و به دلیل اینکه ری در دوره سلجوقی پایتخت بوده، مورد توجه سلجوقیان بوده است، که این امر سبب جلب هنرمندان، به این شهر می شد(دیماند، ۱۳۷۵، ۱۷۱). اطلاعاتی از پیشینه ساخت سفال‌های مینایی در این شهر و اینکه «این‌گونه سفال، به پیش از حمله مغول می‌رسد» در عرایس الجواهر و معجم البلدان دیده می‌شود(حموی، ۱۳۸۰، ۹۱۴)؛ اما تاریخ قطعی و دقیقی در مورد شروع یا پایان ساخت این نوع سفال، در این منطقه در دست نیست و کلیه ظروف مینایی ری با توجه به تخریب و ویرانی ری

در حمله مغول به قبل از حمله چنگیز، تاریخ‌گذاری نمود(کاشانی، ۱۳۸۶، ۵۳۲).

شهر ری در به کار بردن ماده‌ی مینایی در انواع مختلف محصول، بر تمام مراکز صنعتی برتری داشته است(محمدحسن، ۱۳۷۰، ۱۹۹) و در حجم بسیار بالایی در شهر ری تولید می‌شده است. ظروف مینایی ری، نقوش ریز، جدا، مستقل از هم و بدون تاکید روی تصاویر دارند؛ بنابراین به دلیل اندازه طرح‌ها و اقتباس از نگاره‌های نسخ خطی، می‌توان به نقوش مینیاتوری نسبت داد(پوپ، ۱۳۸۷، ۱۵۹۹ و محمد حسن، ۱۳۷۲، ۲۰۲- ۲۰۴).در ری، تصاویر تزیینی این موضوعات لطیف، ظریف و تجملی با داستان‌های رزم و بزم است، که شاهان نشسته بر تخت، شاهزادگان، ملازمان زن و مرد، مجالس عیش و طرب(تصویر شماره‌ی ۶)، شکارگاه با بازی چوگان امیرزادگان، مناظر جنگ، دلیری و پهلوانی(تصویر شماره‌ی ۷) و سوارکارانی با اندازه کوچک، را نشان می‌دهد(بهرامی، ۱۳۲۷، ۷۵) (تصویر شماره‌ی ۸). بخش اعظم تصاویر و نقش‌مایه‌های ظروف مینایی ری، نسبت به مضامین طرح‌اندازی شده در ظروف مینایی کاشان محدودتر است اماتعدادی از عناصر نیز، برگرفته از نقوش مینایی کاشان است؛ به طور مثال بعضی از ظروف شامل قاب‌هایی با تصاویر افراد برجسته با سوارکاران با نقش حیوانات در اندازه‌ای کوچک، به دور طرح‌های اصلی است که نسبت به ظروف کاشان، با همین عناصر، از کیفیت بهتری برخوردار هستند، که این امر در ارتباط نزدیک دو مرکز، دلالت می‌کند(تصویر شماره‌ی ۶). به طور کلی با در نظر گرفتن تفاوت‌هایی در جزئیات در بسیار ی از ظروف ری می‌توان دریافت، همه به یک روش کار شده‌اند و عواملی که با یکدیگر ترکیب شده‌اند نمایانگر سبک رایج سفالینه های مینایی در ری هستند. در این سبک تصاویر به شیوه‌ای شتابزده نقاشی شده‌اند(جداول شماره‌ی ۳ و ۴)، و رنگ‌آمیزی نسبت به طرح‌ها با جزئیات و دقت بیشتری انجام شده است، مثلا اعضای چهره و سایر جزئیات، با بی‌دقتی ترسیم شده‌اند و در اکثر موارد درهم و محو هستند و بر عکس طرح لباس‌ها، مفصل‌تر با تزییناتی از نوارها، نقوش اسلیمی و نخل‌هایی در جایگاه مناسب ترسیم شده‌اند(تصویر شماره‌ی ۶). در این ظروف، نقش حیوانات شامل اسب‌ها، با بدنی کشیده، در حال پرش، دویدن، جنگ و دوسوارکار روبروی هم یا به صورت قطاری و پشت سر هم، با رنگ‌های قهوه‌ای تیره و روشن و به ویژه رنگ آبی(تصویر شماره‌ی ۸)، فیل‌ها دارای جثه‌ای بزرگ، کشیده و خرطومی بلند با رنگ آبی، خاکستری و صورتی روشن(تصویر شماره‌ی ۹)، شتر به صورت تک یا قطار و پشت سر هم، همراه با بار و بنه با رنگ قهوه‌ای، اخرایی و آبی در حاشیه داخلی(تصویر شماره‌ی ۱۰)، پرندگان، منفرد، دوتایی یا دسته‌ای در بالای سر، بر روی دسته با شانه یا بالای سر سوارکار (ر.ک تصویر شماره‌ی ۸)، ماهی در برکه‌ای کوچک در پایین صحنه‌هایی چون؛ دو دلداده، دو اسب سوار روبروی هم، شاهزاده با ملازمان و ماهیانی به صورت کوچک و ریز یا باریک و بلند با رنگ سفید، کرم و آبی بر زمینه فیروزه‌ای، آبی روشن و تیره و کرم، شناور در اطراف هم به صورت دایره‌وار(تصویر شماره ۱۱)، را شامل می‌شد. همچنین این تصاویز با نقوش اسلیمی، درختان کوچک و تک ساقه های بلند در دو طرف یا ردیفی از نقطه‌ها، که نشان‌دهنده برگ‌های کوچک یا شکوفه‌ها(گیاه نقطه‌چین)، طره به شکل لوزی هاشورزده بین یک جفت پرنده، احاطه شده که غالباً، هم در حاشیه‌ها و هم در قاب‌بندی‌های تزیینی دیده می‌شود و از آن‌ها برای پوشاندن سراسر سطح ظرف استفاده می‌شده است(تصاویر شماره‌ی ۷ و ۱۱). نقش‌مایه «زنجیر و خط» نیز به صورت‌های مختلف و غالباً در پایین‌ترین قسمت طرح مانند رشته‌ای از نیم‌نخل‌ها برای جدا کردن به کار گرفته شده و گاهی از نقش‌مایه ترکیبی مثلث شکل آویزان با شاخه گل اسلیمی، به جای نقش‌مایه زنجیر و خط استفاده می‌شد؛ همچنین تزیینات اسلیمی ترنج های زیبا، پرکار و نقوش گیاهی به عنوان موضوعات اصلی به صورت متراکم، درون یک حاشیه افقی یا عمودی نقش جدا کننده را داشتند و هندسی نقوش دالبر با

نقطه‌چین با نقطه‌های رنگارنگ و راه راه در یک ردیف، ردیف نقوش موجودات خیالی[۱](تصویر شماره-ی ۱۲) و صور فلکی[۲]، بر روی سفال‌ها را در بر می‌گرفت، تلفیق شده‌اند (دیماند، ۱۳۸۳، ۱۷۸). طرح‌های گره(بهرامی، ۱۳۲۷، ۶۱)، کتیبه‌ها و دعاهایی نیز برای صاحب ظرف و رباعیاتی به فارسی دیده می‌شود که شبیه رباعیاتی است که بر روی سفالینه‌های مینایی کاشان نوشته شده است. از مشخصه‌های سفال‌های مینایی ری می‌توان به کتیبه‌های کوفی بر لبه داخلی بعضی از این ظروف(دیماند، ۱۳۸۳، ۱۷۸) که اغلب تکرار یک کلمه و بدنه خارجی با تزییناتی که فقط شبیه خط هستند(پوپ، ۱۳۸۷، ۱۶۳۰)(تصاویر شماره‌ی ۶-۸) و امضادار بودن برخی از سفال‌های این مرکز اشاره داشت که به عنوان مثال تعدادی از ظروف نام سه تن از صنعتگران و هنرمند علی بن یوسف، ابوطاهر حسین و حسین کاشانی و حسین که در ایجاد این آثار شرکت داشتند را بر خود دارند(پوپ، ۱۳۸۷، ۱۵۶۴). از آنجایی که ری، تقاطع دو جاده تجاری عمده، وارد کننده و مرکز خرید و فروش کالاهای تجاری و تجملی بخصوص سفال مینایی بود و کاشان نیز، بنا بر تنوع منابعی که دامنه گسترده‌ای از مدارک و نشانه‌ها راجع به این که تولید کننده‌ای عمده بوده را در اختیار گذاشته، می‌توان گفت این سه هنرمند کاشانی یا برای مدتی در شهر ری سکنی گزیدند و یا این ظروف به تاجرانی تعلق داشته که سفارش عمده از یک یا چند کارگاه را در اختیار داشته، و برای فروش به ری می‌بردند؛ که در دو حالت شامل امضای آن‌ها می‌شد.

یاقوت نیز طبق نوشته‌ای در سال ۶۱۷ ه.ق، از ظروف کاشان تمجید می‌کند، که بنا به نوشته او به دور و نزدیک صادر می‌شده است(۱۳۸۰، ۹۱۴) که خود می‌تواند دلیلی برای بر جای ماندن امضای سفالگران کاشانی بر روی سفالینه‌های مینایی ری، نوشته‌های روی هود ظروف اطلاعات بیشتری در اختیار می‌گذارد که نهایتا نوشته‌های روی سفال‌ها، محلی بودن آن‌ها را تایید نمی‌کند(واتسون، ۱۳۸۲، ۴۵). از دیگر خصوصیات سفالینه‌های ری بدنه مات آن‌ها است؛ در تزیین آن‌ها از رنگ‌های لاجوردی، فیروزه‌ای بنفش کمرنگ، زرد، قهوه‌ای، سبز روشن و تیره، اخرایی و قرمز استفاده می‌شد و نقوش این ظروف اغلب به رنگ سیاه با لاجوردی که مختص استادکاران ری بود، دیده می‌شوند(پوپ، ۱۳۸۴، ۱۰۹-۱۱۰). زیباترین ظروف دارای نقوش برجسته هستند؛ به طوری که ابتدا طرح را جداگانه می‌ساختند، سپس روی ظرف متصل می‌کردند. این نقوش طلاچسبان روی زمینه‌ی سفید یا فیروزه‌ای قرار می‌گرفت(گروبه، ۱۳۸۹، ۱۹۲). فرم های رایج برای ساخت ظروف مینایی نفیس ری عبارتند از : جام‌های پایه‌دار، ابریق‌ها، کوره‌های کوچک، دوری‌های مسطح و آبخوری‌های دسته‌دار با بدنه شلغمی با پایه کوتاه است(www.metmusem.org). از قرن هفتم ه.ق سفالگران ری آثار خود را بازاری و مطابق ذوق و سلیقه مردم متوسط ارائه می‌نمودند که بعضی اوقات، درصدد ساخت انواع تازه‌ای از سفال، که در سایر مراکز صنعتی ایران ساخته می‌شد و بر اثر همین پیشامد، انواع سفال‌های مینایی شهر ری رو به افول نهاد(محمد حسن، ۱۳۷۰، ۲۰۲).

تصویر ۶: کاسه مینایی، شاه و ملازمان، ری، قطر: ۱۸/۷ Cm، درگاه اینترنتی: www.metmusem.org

تصویر ۷: دو سوارکار و حیوانی بین درخت مقدس درگیر ، با سوارکار، قطر: ۱۹/۳ cm، درگاه اینترنتی: www.metmusem.org

تصویر ۸: فنجان مینایی، نقش سوارکار با اسب، کاشان، ارتفاع: ۱۱/۵سانتیمتر، درگاه اینترنتی: www.metmusem.org

تصویر ۹: کاسه مینایی، بانویی سوار بر فیل، ری، اواخر قطر ۲۲ سانتیمتر، درگاه اینترنتی: www.metmusem.org

تصویر ۱۰: کاسه مینایی، بهرام و آزاده سوار بر شتر، ری، قطر ۲۲ cm موزه متروپولیتن، درگاه اینترنتی: www.metmusem.org

تصویر ۱۱: کاسه مینایی، ماهیان در برکه آب روبروی دو دلداده، ری، قطر ۲۰ cm، موزه متروپولیتن، درگاه اینترنی: www.metmusem.org

تصویر ۱۲: کاسه مینایی، نقوش ترکیبی همراه با انسانی و حیوانی، ری، قطر: ۲۱ cm، موزه متروپولیتن، درگاه اینترنتی: www.metmusem.org

تصویر ۱۳: کاسه مینایی، نقوش هندسی وصور فلکی، قطر: ۲۰ cm، موزه متروپولیتن، درگاه اینترنتی: www.metmusem.org

جدول ۳: طرح چهره زنان ری بر روی سفالینه‌های مینایی، موزه متروپولیتن، درگاه اینترنتی: www.metmusem.org,2013، (نگارندگان)

جدول ۴: طرح چهره مردان ری بر روی سفالینه‌های مینایی، درگاه اینترنتی: www.metmusem.org,2013)، (نگارندگان)

جدول ۵: تطبیق نقشمایه‌ها و مضامین استفاده شده در سفالینه‌های مینایی در مراکز کاشان و ری، موزه متروپولیتن، درگاه اینترنتی: www.metmusem.org، (نگارندگان)

	سفالینه‌های مینایی کاشان		سفالینه‌های مینایی ری	
نقوش انسانی	سوارکار منفرد: اسب (ایستاده، پرش و دویدن)، شتر (ایستاده و در حال حرکت)		سوارکاران منفرد و جفت اسب (ایستاده، جنگ، پرش، دویدن و قطاری)، فیل و شتر(ایستاده و در حال حرکت)	
	دلدادگان در حال صحبت و معاشقه		دلدادگان سوار بر اسب و شتر مانند بهرام و آزاده	
	انسان‌های نشسته جفت (عشاق، جوانک‌های بی‌ریش، زنان شاهزادگان، شاه و ملازمانناوازندگان ، رقاصان و خنیاگران جفت و دسته جمعی(زن و مرد)		انسان‌های نشسته منفرد یا جفت (در حال صحبت) شاه و ملازمان نوازندگان ، رقاصان و خنیاگران منفرد، جفت و دسته جمعی (زن و مرد)	-----
چهارپایان	اسب (کوتاه و تپل حالت ایستاده، اخرایی و قهوه‌ای تیره)		اسب (بدنی کشیده، در حال پرش، دویدن و جنگ قهوه‌ای و آبی)	

	شتر (تک، قطاری و پشت سرهم (اخرایی و قهوه‌ای تیره) _____		شتر (قطاری و پشت سرهم قهوه‌ای، اخرایی و آبی تیره) فیل(جثه بزرگ، کشیده، خرطوم بلند آبی، خاکستری و صورتی)	
پرندگان	هدهد، طاووس (منفرد)، آبی تیره و روشن و فیروزه‌ای		طاووس (قرینه)، کلاغ(دسته‌ای)، آبی، اخرایی و قهوه‌ای تیره	
آبزیان	ماهی (منفرد، جفت،کوچک، ریز،کشیده)، سفید، کرم و آبی		ماهی (جفت، دسته‌ای) سفید،کرم و آبی	
نقوش اسلیمی	برگ‌های باریک و ریز تکرار شونده با خطوط ظریف سرو منفرد کشیده و خمیده در کنار نقوش انسانی و جانوری کاج ساده،شطرنجی، انتزاعی، پیچک و مو		برگ‌های باریک و پهن تکرار شونده با خطوط ظریف سرو منفردکشیده و خمیده در کنار نقوش انسانی و جانوری گل چهار، شش و هشت پرو پیچک و مو	
نقوش هندسی	نقش پرکننده (دایره و چند ضلعی) کادر برای نقوش انسانی(مثلث و مستطیل)		کادر برای نقوش انسان (دایره و بیضی)	
نقوش خیالی	شیر با سر انسان و پرنده (قرینه و قطاری)	____	شیر با سر انسان یا عقاب (در مرکز)	
صور فلکی	_____		خورشید، اژدها و برج‌های دوازده‌گانه	
	کوفی، نسخ، تعلیق، ظریف، باریک، ممتد		کوفی، تعلیق، ظریف، ضخیم و ممتد	

	سیاه، طلایی، قرمز، سیز، آبی تیره، اخرایی و قهوه‌ای سفید،کرم، فیروزه‌ای		بنفش، سبز، زرد، فیروزه‌ای، لاجوردی، قرمز و اخرایی شیری، فیروزه‌ای،لاجوردی	

جدول ۷: تطبیق تصاویر چهره‌های زنان و مردان سفالینه‌های کاشان و ری، درگاه اینترنتی: www.metmusem.org، (نگارندگان)

تطبیق چهره زنان		تطبیق چهره مردان	
کاشان	ری	کاشان	ری

	---		---
	---	---	---

۱۰ نتیجه‌گیری

سفال مینایی یا هفت رنگ یک رویداد کامل و پیشرفت استادانه بوده که در قرون ششم و هفتم ه.ق تا اوایل دوره مغول به صورت‌های مختلفی تولید می‌شده است. از ویژگی‌های خاص سفالینه‌های مینایی، تزیینات زیبا و نقوش متنوع است که با استفاده از میراث هنری گذشتگان مانند ساسانیان، تصاویر معناداری را ایجاد می‌کنند. این نقوش بیانگر باورها، اعتقادات و نحوه زندگی اجتماعی در دوران سلجوقی و خوارزمشاهی است که سعی در زنده نگه داشتن فرهنگ گذشته خود داشتند که همین امرسبب برتری این سفالینه‌ها گردیده است. سفالینه‌های مینایی غالبا در سطح گسترده‌ای در

کارگاه‌های سفالی مشهور، از جمله کاشان و ری تولید می‌شدند. آنچه غیرقابل انکار است، وجود بازرگانان و پیشه‌وران شهرها است که آن‌ها را باید علت اصلی گسترش این ظروف دانست. تصاویری که بر روی سفالینه‌های مینایی با خصوصیات منحصربه فرد خود وجود دارد می‌تواند، نشان‌دهنده مرکز تولیدی کاشان و ری باشد. بنظر می‌رسد به دلیل نزدیکی دو مرکز کاشان و ری تفاوت بسیار زیادی در نقوش ایجاد شده بر روی سفالینه‌ها مشاهده نشود. یکی از خصایص ظروف مینایی در این دوره، حفظ نقوش در استفاده از الگوهای خاص است؛ دقت در تزیین این آثار نشان می‌دهد که هنرمند به خوبی و آگاهی کامل، تناسبات و ترکیب‌بندی بین آرایه‌ها و نقشمایه‌های تصویری را رعایت کرده است. در نقاشی‌های روی سفالینه‌های مینایی این مراکز، هنرمندان در تلفیق نقوش گیاهی، حیوانی و انسانی با یکدیگر، ایجاد ترکیب‌بندی، ساختار متعادل و متوازن بیشتر از هر دوره دیگری موفق بوده‌اند؛ هر کدام ویژگی‌ها و خصوصیات منحصر بفرد خود را داراست. مثلاً ظروف مینایی شهر ری در به کار بردن ماده‌ی مینایی در انواع مختلف محصول، بر کاشان برتری داشته است. این موضوعات بسیار لطیف، ظریف و تجملی با تزیینات داستانی رزم و بزم که تصاویر شاهزداگان، ملتزمین زنانه و مردانه، شکارگاه با چوگان امیرزادگان، جنگ، مجالس عیش و طرب، مناظر دلیری و پهلوانی را شامل می‌شد؛ همچنین تزیینات اسلیمی با ترنج‌های زیبا و پرکار، گیاهی، نقوش دالبر یا نقطه‌چین با نقطه‌های رنگارنگ و راه‌راه در یک ردیف و ردیف جانوران خیالی، سطح روی سفال‌ها را در بر می‌گرفت. سفال‌های مینایی کاشان نیز دارای موضوعات روایی است و به نقوش اسلیمی توجه خاصی شده است؛ همچنین داستان‌های عاشقانه و موضوعات تغزلی برای اولین بار و زیاد دیده می‌شود. درخت سرو که سمبل جوانی و آزادگی است گاهی در نقش درخت زندگی و گاهی جهت نمایش مراسم آیینی با تزیینات اسلیمی در داخل آن تصویر شده است. شاخ و برگ مو، نیلوفر آبی و ماهی‌های شناور در آب از نشانه‌های عمده سبک نقاشی کاشان است و گاهی مانند ری دارای نقوش شکارگاه، اسب، مجلس طرب و داستان‌های عاشقانه هستند. چهره‌ها در ظروف مینایی کاشان مانند چهرهایی که در اشعار فارسی ایرانی، گرد با چشم‌های بادامی، لب‌های غنچه‌ای، موهای بلند افشان در اطراف یا بافته و تزیینات سربند با جزئیات زیاد، دقیق و ظریف آمده است به تصویر کشیده شده است و در ری چهره‌ها ساده، با بی‌دقتی یا محو و درهم و اکثرً با موهای کوتاه و بدون تزیینات هستند. بنظر می‌رسد نقوش استفاده شده بر روی سفال‌های مینایی بر اساس مراکز ساخت قابلیت طبقه‌بندی دارند.

پی‌نوشت:

3- corel draw

4- Minai Ware

۵ - این ظروف اول از جنس ترکیبی سفید ساخته می‌شود، دوم با لعاب سفید مات و به ندرت با لعاب فیروزه‌ای مات پوشیده که تا لبه پایه می‌آید و به طور جداگانه روی قسمت عمودی حلقه پایه را نیز می‌پوشاند و سوم «رنگ‌های پلی کروم» که رو ی لعاب به کار رفته است(گروبه، ۱۳۸۹: ۱۴۳).

۶- قد بلند، اندامی کوتاه و تنومند، عضلاتی ورزیده، یال بلند و کشیده و دم پرپشت(کیانی، ۱۳۸۷: ۷۹).

۷- نقشمایه‌های خیالی یا موجودات غیر واقعی است که این نقشمایه‌ها ترکیبی از نقوش انسانی، حیوانی و گاهی گیاهی هستند. برخی از این ترکیبات عبارتند از: بدن انسان و بال پرنده، صورت انسان و بدن جانور و بال پرنده و نقشمایه‌های خیالی با اسفنکس که قدمتی تاریخی در ایران دارند(آلن، ۱۳۸۷: ۲۰). این نقوش برای وصف آرزوهای خوب به کار برده می‌شود. حیوانات ترکیبی عظیم‌الجثه، از ابتدا نشان قدرت، شادمانی و موفقیت روز افزون، به خصوص برای فاتحان در جنگ است(Allen, 1999: 38).

۸ - احتمالا هنرمندان آن زمان، از طریق کتب مصور نجومی مفاهیم و صورت‌های نجومی را شناخته و آن را با دقت در کار خود به کار برده‌اند. اجرای نقوش

بر روی ظروف مینایی، کارکرد تزیینی داشته که به درخواست، ذوق و سلیقه سفارش‌دهندگان و شاید بنا بر اعتقاد آن‌ها به نقش تاثیرگذار ستارگان و سیارات در زندگی آن‌ها بوده است.

فهرست منابع

ابن اثیر، عزالدین علی، (۱۳۷۱)، **الکامل فی التاریخ**، انتشارات اساطیر، تهران.

اسمیت، فلیپ، (۱۳۷۸)، **تاریخ هنر ایران و جهان**، ترجمه: فرهاد گشایش، انتشارات مشهد، مشهد.

آلن، جیمز ویلسن، (۱۳۸۷)، **سفالگری اسلامی از آغاز دوران ایلخانی**، ترجمه: مهناز شایسته فر، انتشارات موسسه مطالعات هنر اسلامی، تهران.

آلن، جیمز ویلسن، (۱۳۷۴)، **فلزکاری در هنرهای ایران**، ر. دبلیوفریه، ترجمه: پرویز مرزبان، انتشارات فروزان، تهران.

بهرامی، مهدی، (۱۳۶۷)، **شکل کوره های سفال پزی کاشان در قرن هفتم قمری در آثار ایران** به کوشش آندره گدار، ترجمه: ابوالحسن سرو قد مقدم، بنیاد پژوهش‌های آستان قدس رضوی، مشهد.

(۱۳۲۷)، **صنایع ایران ظروف سفالین**، انتشارات دانشگاه تهران، تهران.

پرایس،کریستین،(۱۳۸۶)، **تاریخ هنر اسلامی**، ترجمه: مسعود رجب نیا، انتشارات امیر کبیر، تهران.

پوپ آرتور و اکرمن فیلیپس، (۱۳۸۷)، **سیری در هنر ایران از دوران پیش از تاریخ تا امروز**(جلد چهارم،پنجم، هشتم و نهم)، ویرایش: سیروس پرهام، انتشارات علمی و فرهنگی، تهران.

پوپ، آرتور ابهام، (۱۳۸۴)، **شاهکارهای هنر ایران**، ترجمه: پرویز ناتل خانلری، انتشارات علمی فرهنگی، تهران.

پوپ، آرتور ابهام، (۱۳۸۷)، **سیر و صور نقاشی ایران**، ترجمه: یعقوب آژند، انتشارات مولی، تهران.

تجویدی، اکبر، (۱۳۸۲)، **نگاهی به هنر نقاشی ایران از آغاز تا سده دهم هجری**، انتشارات وزارت و فرهنگ هنر، تهران.

حموی، یاقوت، (۱۳۸۰)، **معجم البلدان**، ترجمه: علی نقی منزوی، نشر سازمان فرهنگی کشور، تهران.

دیماند، دیوید تالبوت، (۱۳۷۵)، **هنر اسلامی**، ترجمه : ماه ملک بهار، انتشارات علمی و فرهنگی، تهران.

دیماند، ماسون. موریس، (۱۳۸۳)، **راهنمای صنایع اسلامی**، ترجمه: عبدالله فریار، انتشارات علمی فرهنگی، تهران.

دوری، جی.کارل، (۱۳۶۸)، **هنر اسلامی**، ترجمه: رضا بصیری مژدهی، انتشارات یساولی، تهران.

رحیموا و آپولیا، کووا، (۱۳۸۱)، **نقاشی و ادبیات ایرانی**، ترجمه : زهره فیضی، انتشارات فرهنگستان هنر، تهران.

راجرز، ام، (۱۳۸۴)، **فلزکاری هنرهای ایران**، زیر نظر فریه دبلیو، ترجمه: پرویز مرزبان، انتشارات پژوهش ّفرزان روز، تهران.

فهروری، گزا، (۱۳۸۸)، **سفالگری جهان اسلام**، ترجمه: مهناز شایسته فر، انتشارات موسسه مطالعات هنری، تهران.

کاشانی، عبدالله ابوالقاسم، (۱۳۸۶)، **عرایس الجواهر و نفایس الاطایب**، قاسم افشار، انتشارات المعی، تهران.

کریمیان، حسین، (۱۳۷۱)، **ری باستان** جلد دوم، نشر دانشگاه شهید بهشتی، تهران.

کیانی، محمدیوسف، (۱۳۸۷)، **پیشینه‌ی سفال و سفالگری در ایران**، انتشارات نسیم دانش، تهران.

(۱۳۶۴)، **هنر سفالگری دوره اسلامی ایران**، انتشارات مرکز باستان‌شناسی ایران، انتشارات یساولی، تهران.

گرابر آن شوالیه، ژان و گربر ، آلن، (۱۳۸۸)، **نمادشماسی**، ترجمه: سودابه فضایلی، انتشارات جیحون، تهران.

گروبه، ارنست، (۱۳۸۹)، **سفال اسلامی**، ترجمه: فرناز حائری، انتشارات کارنگ، تهران.

محمدحسن، زکی، (۱۳۷۲)، **تاریخ نقاشی در ایران**، ترجمه: ابوالقاسم سحاب، انتشارات علمی جغرافیایی و کارتوگرافی سحاب، تهران.

(۱۳۷۰) ، **صنایع ایران پس از اسلام**، ترجمه: فرناز حائری، انتشارات کارنگ، تهران.

واتسون، الیور،(۱۳۸۲)، **سفال زرین فام ایرانی**، ترجمه : شکوه ذاکری، انتشارات سروش، تهران.

ویلسن،کریستی، (۱۳۶۶)، **تاریخ صنایع ایران**، ترجمه : عبدالله فریار، انتشارات فرهنگسرا، تهران.

Lane Arthur,(1971), **Early Islamic Pottery**,Persia Sryia, Egypt,Turkey,Faber London.

Wiet Gaston,(1952), **L'Egypte Arabe**, in G. Hanotaux, Histoire de la nation egyptienne, ed. Gabriel Hanotaux. Paris.

Allen James.w,(1999), **Islamic metalwork the ES-said**, Collection,London.

Fehervari,Geza.(1973),*Ceramics of the Islamic World in the Tareq Rajab Museum*,London/New York,Tauris.

فهرست منابع تصاویر

تاریخ دسترسی، سپتامبر ۲۰۱۷

metmuseum.org/collections/galleries/ 2017= http://